

LIBRARY COPYRIGHT NOTICE

www.huc.edu/libraries

Regulated Warning

See Code of Federal Regulations, Title 37, Volume 1, Section 201.14:

The copyright law of the United States (title 17, United States Code) governs the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material.

Under certain conditions specified in the law, libraries and archives are authorized to furnish a photocopy or other reproduction. One of these specific conditions is that the photocopy or reproduction is not to be “used for any purpose other than private study, scholarship, or research.” If a user makes a request for, or later uses, a photocopy or reproduction for purposes in excess of “fair use,” that user may be liable for copyright infringement.

This institution reserves the right to refuse to accept a copying order if, in its judgment, fulfillment of the order would involve violation of copyright law.

A CRITICAL ANALYSIS AND EVALUATION

OF AARON ABRAHAM KABAK'S

BA-MISHOL HA-TSAR

by

"Avraham Karmi", (Werner Weinberg)

Submitted in competition for the Jacob K. Shankman Prize

Referee: Dr. Elias L. Epstein

February, 1961

HEBREW UNION COLLEGE-
JEWISH INSTITUTE OF RELIGION
CINCINNATI, OHIO

microfilmed
Theiger

במשעול הצר לא.א. קבק¹

ניתוח בקרתי והערכה

¹ תל אביב: דביר (תרצ"ו). כר' א' רנ"ו ע', כר' ב' רי"ח ע'.

תוכן

מבוא:

סופרים יהודיים והנושא "ישו הנוצרי"

ניתוח בקרתי:

א. עלילה ומבנה

ב. הנושאים

ג. האישיות של ישו

ד. נפשות פועלות אחרות

ה. הערות לסיגנון

הערכה:

א. הספר בתור רומן חדיש

ב. הספר בתור רומן היסטורי

ג. רומן על ישו שהוא ספר יהודי

חתימה:

הסופר וספרו

מבוא

סופרים יהודים והנושא "ישו הנוצרי"

הנושא "ישו הנוצרי" מהווה תגריט טבעית בעד הסופר העברי. איש יהודי אשר חי חיי יהודיים מופתיים, אשר רצה לנקות ולהעשיר את דת היהודים, ובעל כרחו היה למיסד דת חדשה בשביל חומש אחד של האנושות שהעלוהו לאלוהות, איש אשר—גם כן בעל כרחו—היה למכשול ולשוט לעמו הוא—איך יכול סופר עברי להתעלם מנושא כזה? אך משך הרבה שנים סופרים יהודים לא נגעו במשיח הזה.

רק בעשורים האחרונים מספר רומניסטים יהודיים, אנשי שם, נענו לתגריט ההיא: אדמונד פלג, אמיל לודוויג, שלום אש ומכס ברוד כתבו רומנים על ישו. כמובן שהסופרים הנ"ל כתבו צרפתיים, גרמניים ואידיים. בעברית הפרופ. קלוזנר היה הראשון אשר פרץ את גדר השתיקה. אבל קלוזנר לא היה רומניסטן. הוא היה איש המדע של הספרות העברית. הוא הוציא לאור עובדות היסטוריות על ישו מן המקורות וערך אותן בחכמה, בשקידה ובנאמנות. אבל מפעל מדעי אינו דורש כל כך השתתפות פנימית; המחבר אינו מוכרח להתעמק בכל לבו לתוך האישיות של גבוריו, להזדהות עמו, על מנת לפתור

את חייו ואת תורתו. אולם לרומניסטן צריכים כל אלה.

כדי לכתוב על ישו הנוצרי היה דרוש מכתב-עברית אומץ-

לב וגם הבחנה. איך להגיש לאישיותו של ישו? חלא רק שתי

אפשרויות לפניו—או לדון אותו לחובה כמוזיק לעמו, או לפאר אותו

כאחד מבניו החשובים והנעלים ביותר. וחלא היה המחבר צפוי למשטמה

או ממחנה הנוצרים או ממחנה ישראל. לכתוב רומן עברי על ישו היה

תפקיד שבו כרוכה אחריות יוצאת מן הכלל.

הסופר העברי שהיו לו כל הסגולות הדרושות: אומץ-לב,

הבחנה ורגש אחריות, ושהיו לו גם כן התכונות הנחוצות של יכולת

אמנותית ושל עומק הרגשה דתית—סופר כזה היה א.א.קבק.

לקבק היה צורך פנימי לכתוב על ישו. הוא התכוון כביכול

לתפקיד זה משך שלושים שנה ויותר. מראשית יצירתו גבוריו היו

מעפילים¹, דורשי-ה', דוחקי הקץ, בורדים שהתהלכו לבדם, שחתקדמו

ב"משעול הצר" שלהם, "בחלל הריק"², למרות קלס ובקורת וייסורים,

הונעו על ידי רעיון נשגב, על ידי אהבה ואמונה וצמאון לקרבן

עצמי. ככה היו גבורי קבק מאז ומעולם. ונושאיין? בכל הרומנים

והנובילות שלו נושאו העיקרי היה ג א ו ל ה : גאולת היחיד וגאולת

האומה. בהיות לו גבור כזה ונושא כזה—איך היה יכול קבק למנוע

את עצמו מלכתוב ספר על ישו הנוצרי?

¹ "המעפיל" היה שם של אחד מסיפוריו הראשונים של קבק שעל ידו נודע שמו בספרות העברית. הסיפור הופיע בהשלוח, כר' י"ד, חוב' ע"ט (תרס"ד), עמ' ו'-כ"ה.

² שם של אחד מרומניו. הל אביב: "עם עובד" (תש"ג).

ניתוח בקרתי

א. עלי לה ומבנה

הנה תמצית המעשה: לפי המחבר שלושה מקרים בילדותו

של ישו נרמזו... לתפתחותה של אישיותו. (א) דראונו בהקרבת
הקרבנות בבח"מ בירושלים, (ב) ידיעתו שהוא נולד באופן בלתי-
חוקי,¹ (ג) תורתו של מורחו ר' חנינה שה"אנוכי" של אדם הוא
הוא הדיוקן האלהי האמיתי. כאשר גדל היו בעיקר שני דברים
שחשפיעו עליו, הלחץ על ידי הרומיים והדיקנות הבלתי-נכנעת
מצד מנהיגי הדת הרשמיים—הפרושים.

הבחור ישו שונה מאד מבני גילו. איננו מתמיד בבית

המדרש, ואף איננו בעל מלאכה שקדן הוא. הוא אוהב להתחלך
בודד בשדות או להיות באמצע האוכלוס המעורב בשוק. קודם כל
הוא אוהב להתחבר עם ילדים. אין פלא שאנשי נצרת ההנונים
מביטים עליו בלעג ובבזיון. יש לו חבר טוב אחד, ניקודס, אשר
גם הוא מועמד חוץ מתחום החברה, כי אביו מוכס הוא. ויש לו
אויב רע אחד, והוא יחודה שמשפחתו באה לנצרת מקריות^{אשר} ביחודה.

¹ קבק נוטה לשיטתו של קלזנר אשר בא לידי מסקנה
שאביו של ישו היה חייל רומאי אחד.

וגם יש שם בחורח האוהבת את ישו, היא מרים בת דודו חנניה.

בבית הוריו ישו הוא כמו זה. הוא אוהב את אמו היפה, אבל

יותר מזה יש לו רגש של בישנות, של אימה ביחסיו אליה, ורגשו זה

משתרע אל כל מין הנשים. האב יוסף, איש חממעים במלים, איננו

יודע איך להתקרב אל בנו זה שאיננו בנו הוא. יוסף הוא המנהיג

במרד נגד רומי. ייתכן שבאופן זה ייקום את נקמתו הפרטית.

לישוכמעט שאין לו יחסים לאחיו ולאחותיו. הם פשוטי-עם ואינם

יכולים לחבין את תעופת מחשבותיו.

במשך נדידותיו ישו בא לכפר נחום ולכפרים אחרים לאורך

שפת ים כנרת. בכל מקום ששם הוא מוצא עוני, צער ועינויים—

עינויי נפש ועינויי גוף—הוא מנסה לעזור, ולפעמים תכופות ה'

מצליח בידו. ומדי דברועם הכריות הוא מטיף את בשורת המרד

נגד רומי.

בפרוץ המרד מצבו של ישו כנצרת נהפך לרע. בו תולים את

הקולר בעד הייסורים החדשים הבאים עליהם כתוצאת הביצוע הנואש

הזה. אנשי נצרת רודפים אותו, עוד מעט ויחרגוהו. בקבלו את

השמועה שאביד ודודו נצטלבו גם שניהם על ידי הרומיים, הוא

מושך את ידו מכל מעשי חמס כאמצעי להבאת מלכות שמים. מושפע

על ידי ידידו תומא—מחפש אלוהים גם הוא—ישו יוצא למדבר

בסביבת הירדן. שם יוחנן המטביל מכין את עדתו לחיי קדושה.

ישו ויוחנן הם הפכים נמורים. מנמתם אחת היא: לסלול

דרך למלכות שדי. יוחנן רוצה להשיג את תכליתו על ידי חומראות

ופורענות—תענית, פרישות, דכאות וייסורים לגוף ולנפש; ברם

ישו שואף להשיב את נפשו הנכנע. הוא מאמין בסליחה, בנחיות,
 בטיפול ב"אנוכי" של רעהו, הוא רוצה לפתח את צלם אלוהים, ז.א.,
 את האיכויות האלוהיות הנסתרות בכל אדם ואדם. בסוף יוחנן
 מכיר את יתרונות שיטתו של ישו. (סוף כרך א').
 ישו מתישב בכפר נחום. כנופית דייגים מיונהו לרבים
 שלחם. שמע של כשרונו המיוחד כרופא חולים מביא מאות מבקשי
 רפואה אל חצר מושבו הענו. בינתיים הפרושים מעצימים את
 רדיפתם. הם מאשימים את ישו שהוא קל-דעת בפרשו את חמצות,
 שהוא מבקש לו גדולות, לוקח לעצמו רשות הרבנים, שהוא נמצא
 בחברת חטאים ועמי הארץ, שהוא בטלן ומביא אחרים לידי בטלנות.
 בעוד חי אביה מרים, בת דודו של ישו, קותה שישו ישא
 אותה לאשה. כאשר תוחלתה נכזבה פנתה לחיי הטא ונהיתה לזונה
 מפורסמת במגדל. עכשיו היא חוזרת בתשובה שלמה ונלוה לחברותה של
 ישו. גם יהודה איש קריות, אויב מעוריו, נוסף על בני לוייתו,
 ואחרי חריגת רבו—יוחנן המציל—בא אליו גם תומא. בעל כרחו ישו
 נהיה לבעל נסים, למבשר המשיח, למשיח עצמו בעיני דלי-עם ושפלי-
 רוח, בעיני כל האומללים ומחכי-חקן.
 בשלוח הסנהדרין חספנים להביא את ישו לירושלים לדין,
 תלמידיו מדברים על לבו לברוח לפיניקיה. אבל בדרך יהודה מביא
 להכרתו שאין חרשות בידיו לפרוק מעליו את עול ייעודו, וישו
 מסכים. בערב פסח הם מניעים לירושלים. יהודה ממלא את תפקידו
 כ"בוגד", וישו נאסר. בעומדו בחצר חקרשל הכוחן גדול לבו נופל.
 בלי תלמידיו ומאמינים בו, מנת אכזרי לפני עיניו—איננו משיח

הוא או מבשר המשיח—איש הוא אשר חייו נדמים הבלים, איש לבדו עם פחדו, לבדו עם ייאושו, עם הרגשתו אין אונים. וזעקה מורצת משפתיו: „אלי, למח שבקתני!” (סוף כרך ב').

בחכמה ובהבחנה קבק סיים את סיפורו לפני מעשה הצלב, כמו שהתחיל אותו אחרי מעשה הלידה המסורתי. בדרך כלל השתחרר המחבר משרשרות המסורה לפעמים תכופות בהתאם עם תכליותיו האמנותיות וכדי להדגיש את השקפתו הוא על חיי ישו ואישיותו. המקורות העיקריים של קבק לרקע ההיסטורי של סיפורו הם ארבעה ספרי האבנגליון וספר מעשה השליחים של הברית החדשה וספר הבשורה אשר ללוקס בפרט. אך קבק השמיט וגם כן הוסיף. הוא השמיט מקומות אשר מטעימים דברים שמחוץ לדרך הטבע, שהם מופלאים, שעלולים להראות איכויות אלוהיות באיש ישו. וכשהוא מתאר ריפואים מפתיעים או „נפלאות” (כמו ישו מחלך על פני המים או פגישתו במשה ואליהו) הוא עושה כך על מנת להסביר מקרים כאלה באופן רציונלי. מצד שני, הוספותיו על חומר הברית החדשה הן מספר לא מעט. כמובן שהוא לקח את שמות נפשותיו הפועלות מן המקורות—יהודה איש קריות, מרים ממגדל, תומא, ניקודם, לוי בן חלפי, וכו'; אך כמעט לא יותר משמותיהם לקח. הסיכסוך הגדול בנפש יהודה, אהבתה של מרים לישו, חייו עשירי-הגוונים של תומא, אישיותו של יוחנן טובל, של שמעון הקנאי, התכונות של כל אחד מתלמידי ישו—אלה הם יצירותיו הוא.

ונפשות נוספות המצא מעצמו: שביתא ושפירה¹, אחות יחודה ואמו,
חנניה, דודו של ישו, ועוד אחרים.

אחת התוספות החשובות ביותר בקשר עם עלילת סיפורו הוא
המרד נגד רומי וחלקו של ישו בו. נדמה שקבץ בחר בעבר מדיני
וצבאי לנבחרו כדי להבליט את הסתירה לחייו של אי-חמס ושל
התרכזותו על ערכים פנימיים. המגורים הארוכים של ישו במחנה
יוחנן מובל מהווים דוגמה אחרת ל"תוספות קבץ". לפי הברית
החדשה ישו נחשב על ידי יוחנן בסבר פנים יפות ומיד². בגרסת
קבץ יוחנן ממאן לקבל את פני ישו, וישו מוכרח להמתין במחנה זמן
רב. אין קבץ משתמש בשינוי זה אלא למצוא חודמנות להביא ויכוחים על
ההבדלים בין שיטות שני המנהיגים--מדת הדין כנגד מדת הרחמים.
ושנית, במשך הפסקת העלילה הזאת הוא יכול לספר על חייהם של
מספר אנשים ונשים שישו נפגש אתם במחנה. בהיותם הפסקה ניכרת,
הסיפורים המעניינים האלה מעשירים את חוכן הספר במדה הנונה.
כי צריך לומר: "המעשה והמדרש" אינם שקולים ברומן הזה.
קודם כל קבץ הוא מספר; הסיפור הישר הוא כשרונו הכי משובח.
ואף על פי כן, או אולי בגלל זה, קבץ נוטה לחסך על כשרון זה.
בהיות מתי מספר בין הסופרים היודעים לתאר עלילה כמוהו,
הוא ממעיט בעלילה. כך מנחנו ברומניו הקדומים, וברומן הנוכחי
על אחת כמה וכמה. לכאורה היה סבור שפגולת מעשה ישו היתה ידועה

¹ השמות נמצאים בברית החדשה: ס' מעשה השליחים, ה:א, ט:ל"ו.

² מת' ג:י"ג-י"ד; מר' א:ט; לוק' ד:כ"א; יוח' א:כ"ט.

במדה מספיקה, ושעליו להתרכז על הענין הרוחני. בחינה זו הוא קיצר מאורעות חשובים כמו ליל סדר האחרון, אשר הוא מטפל בו בסעיפים אחדים, ומשמיט לגמרי מעשים בעלי כוחניות דרמטית גדולה כמו מעשה גת-שמן. ומאידך ניסא התפתחות העלילה, שלשלת המקרים נפסקות לפעמים תכופות ובאריכות על ידי הירחורים עמוקים וויכוחים אל-סופיים על דברי רוח. לפעמים הוא מפסיק את זרם סיפורו באמצע כדי למלא לב קוראו מתיחות. למשל, ברגע ששומרי הסנהדרין מניעים לכפר נחום לתפוס את ישו נפסק המעלל; בשאל הקורא את עצמו „מה יקרה?“ הוא מוכרח לקרוא כמה וכמה עמודים על הירחורי לב של ישו. היות והטכניקה הזאת יוצרת מתיחות, היא גם כן יוצרת קצר-רוח ורונז מצד הקורא; מבחינה האמנות היא מפירה את תכליתה.

מבנה הרומן הוא מעשה אומן ותיק. מראשית קבק מכנים מחשבת החקבלח בין מצב רוחו של ישו ובין גוף הגליל, והחקבלח הזאת נמשכת בתוך כל הרומן כמו מוטיב יסודי מוסיקלי. ישו מוכנס כאיש אשר הגיע לפרקו; כל מקרים והשמעות חשובים של נעוריו נסתפקים בשעת הצורך. כתוצאה אנו מוצאים אדריכלות שהשתחררה ממוסרות הכרונוולוגיה. שיא הסיפור אינו נמצא בסופו, אלא במקום הכרעתו של ישו ללכת ירושלימה. באותו זמן גם סיפור האהבה שברומן בא לסופו. על ידי מקרה אסון (או נסיון לאיבוד לדעת—זה לא ברור) מרים נעשתה לבעלת מום, ואהבתה החושנית נהפכה לאהבת נפשות. מנקודת רומן היה נחוץ להכניס

מעשה אהבה, אבל מנקודת מבנה הצטרך המחבר לצמצם בו. אי אפשר שבשעת הצליבה הקורא מוטרד בשאלות של אהבה גופנית בקשר עם ישו, מפני זה בעיות אלה נפתרות למפרע. וכמו כן שנאת יהודה פסקה מקדם. בנוגע למבנה היה רעיון מצויין שישו ויהודה הכירו איש את רעהו מילדותם. באופן זה הנושא החשוב של הסתירה בין הבנתם של אלוהים ושל אהבה לא הוכנס בנקודה מתקדמת של הסיפור. הוא מופיע בהתחלת הרומן, ומשם הולך ומתפתח עד שמגיע לידי הסכמה שלמה ועמוקה בין שני ה"שונאים".

סימן אחר של מבנה נכון ואמנותי נמצא בעובדה שהמחבר איננו מציג נושאים לפתע פתאום ומסיר אותם אחרי זמן קצר. כמו הנושא של גוף הנליל כל נושאים (ר' למטה) הם נוכחים מתחילה ונמשכים דרך כל הרומן. כמו בסומפונייה הם מדריכים את התנועה—כמעט געדרים ונזכרים שוב—עד שמוצאים את התרתם ההרמונית בקודה כבושה.

יש עוד דבר במבנה הרומן שמזכיר אותנו יצירה מוסיקלית, וזה החילוף בין הקל והכבד, הסקרצו והאנדנטה. ידוע ידע קבץ שנסיחו להירחורים ארוכים ולויכוחים מסובכים מכבידה על מפעלו. לכן התיר את כבלי המבנה, הכנים מעשים היתוליים בין החלמידים, מעשה ילדים יוצאים מן הכלל, אפילו הביא כלב משתעשע ששמו "שעיר". ותיאורי הגוף הנהדרים מהווים פסטורלות שקטות בתוך הסומפונייה רבת-הנוגים הזאת.

ב. הנושאים

חקורא את שאר ספרי קבק לא ימצא בבמשעול חצר נושאים שלא כבר חופיעו בספריו הקודמים. זה איננו מפחיע—אף על פי שחנין כל כך שונה ממה שכתב עד כאן. קבק בחר בחומר הזה בהתאם לנושאים מלפנים. ומה חדש בתפיסתו את הנושאים ברומן זה?—בספריו הקודמים קבק ביקש חשבוות לשאלותיו; בבמשעול חצר הוא כותב כמו איש אשר כבר מצא אותם. גבורי רומניו הראשונים מחפשים את האלוהים; ישו את אלוהיו הוא כבר מצא.

הנושא העיקרי בבמשעול חצר הוא „נאולה”—כמו שהיה בסיפורו „המעפיל” שכתב יותר משלושים שנה לפני זה.¹ השוואת חיימקה, גבור הנובלה ההיא, עם ישו בבמשעול חצר מעידה על התפתחות נושא הנאולה בכתבי קבק במשך השנים האלה. חיימקה שאף להביא את המשיח, ל„דחוק את הקץ”, ישו מוצא את שניהם, את המשיח ואת הקץ—בחוך עצמו. אין צורך לדחיקה, מרץ ומאמץ רק מעכבים את הקץ—כי כבר בא המשיח, מלכות שדי כבר מתקיימת; היא נמצאת בלב האדם, ומשם בן אדם צריך לנאול אותה. חיימקה בייאושו קיווה לעזרה מהמבוגרים, החזקים, החכמים; ישו פונה אל פשוטי הלב, אל החלשים, אל הילדים. ומדוע?—מפני שאיקונין של אלוהים עדיין טחור במ. ומה האחוזה האלוהיתית שנתן לתוך אדם?—ה„אנוכי” של אדם. ה„אנוכי” הוא הניצוץ, הוא הצד השווה

¹ „המעפיל”, השלוח, כר' י"ד, חוב' ע"ט (תרס"ד), עמ' ו'—כ"ח.

שבין אדם ובין האלוהים. מי יתן ובן אדם יכיר שח"אנוכי" שלו

הוא צלם אלוהים, מי יתן שיכבד אותו, ויטפל בו, יעלוז עליו

ויאציל את אורו—הנה מלכות שמים על הארץ.

חיימקה וגם ישו עולים בשלוש מדרגות שיכולים

לקרוא "האהבה", "האמונה" ו"הקרבת".¹ אחבת חיימקה היא מכוס

כוחותיו הטובות, רק במשך שאיפותיו הוא מוצא שאין אהבה בלי

ייסורים. ברם ישו רודף אחרי ייסורי האהבה; הוא יודע שצריך לאהוב

ב כ ל לבו, ז.א. שאדם ישתמש גם ב"יצר הרע" לעשות רצון קונו.²

חיימקה מאמין באלוהים טובים ובמשיח אומלל, אבל אינו מאמין בעצמו

עד יום מותו. ישו יודע שאין אמונה שלמה אלא אם כן היא מכילה

אמונה עצמית. ובנוגע לקרבן—מות חיימקה סוף כל סוף מקרה אסון

הוא (אף על פי שהוא נגרם על ידי אהבה ואמונה) אך ישו רוצה במותו,

כי יתואר מאמין שישלים בו מעשה הנאולה.

במשעול הצר קבק נתן לנושאו של גאולה כיוון שגלו רוחני

הוא, והעלה אותו עד שיאו. שיה זה לא מות קרבן עצמי הוא—

מות כזה נמצא גם במפעליו הקודמים—השיא הוא התרבויות חזקה על

היחיד בשאיפתו לנאולה. עד שלא מצא את משעולו הצר ה"פרטי"

אשר כל אדם מוכרח ללכת בו לבדו, עד שלא נאל את עצמו, אינו

ניתן בידו לנאול את עמו ואת האנושיות. . . הנאל הנאל"

¹ אלה הם הכותרות של שלושת חלקי רומנו שלמה מולכו.

² קבק משתמש פה בנושא ישן. המחשבה לעבוד את ה' גם ביצר הרע כבר נמצאת אצל חתנאים. הוא רעיון חשוב בתורת המקובלים והחסידים, ומפס ברוד ביסס עליו את רומנו על ראובני ומולכו.

לדאבוננו אנו מוצאים חולשה אחת בביצוע הנושא הזה.

דווקא יען כי דבר של קרבן עצמי ידוע מסיפורי קבק האחרים
אנו מצפים כאן להסברה אמיתית העומדת בניסיון—מות כזה על
שום מה? או ביתר דיוק: מדוע היה צריך לחלוטין שישו מסר
את עצמו לצלב? השאלה הזאת איננה נענית בספר בשלמות. דבר
מות—הנאולה מובא על הפרק במשך השיחה הגדולה בין ישו ובין
יהודה איש קריות בדרכם לפיניקיה. בסוף הדיונים הם מכריעים
מה אחד שישו צריך למות, ואין אנו יודעים בדיוק מדוע.
אולי היתה טעות מצד המחבר להתקרב אל מוסגים כל כך עדינים,
כמו "קרבן עצמי" ו"קידוש חשם", באורח ההיגיון. אך חושבים
אנו שנמצאים ביד הסופר עוד אמצעים אחרים כדי ליצור בלב הקורא
הרגשה בעד צורך ללא מעצור למות גואל אצל אנשים כמו ישו או
מולכו.

חולשה אחרת היא נטיתו של קבק להדגיש את נושאו יותר
מדי. זה הכלל בייחוד בנושא ה"אנוכי". מפעם לפעם מוזכר הקורא
שמאורעות והתפתחויות ידועים אינם משמשים כל כך להמשכת הסיפור
אלא מחווים משלים ודוגמאות לנושא זה.

ג. האישיות של ישו

קבק השמיט מצלמו של ישו שתיים מהסגולות שאמונת
המיליונים העניקה בו—איכות האלוהות ואיכות חבין—לאומיות.
ישו של קבק הוא איש יהודי ואיש נלחב, ותו לא. וגם הוא מראה
איך ישו נעשה לאיש מיוחד. ולבסוף, קבק בתארו את ישו, איננו

„נביא למפרע“, ז.א., איננו רומז בסיפורו להתפתחות היסטורית שבעתיד לבוא.

קבק הוריד את ישו מכנו, אך בזה הנדיל אותו ולא הקטינהו. כשחרחיק אותו מאלוהים הוא הקריב אותו אל בני אדם. לא לקח אותו מהנוצרים, אבל נתן אותו ליהודים.

ישו של קבק פֵּיטן הוא הרואה את צלם אלוהים בכל היצירה ובייחוד באדם. אבל איננו משורר בטלן אשר בורא עולם של עצמו בעליית ביתו. אף איננו כולו טוב, כולו נחמד וכולו אציל. ישו של קבק יודע את דרכי בני אדם ותופס את מקומו ביניהם. לפעמים הוא מחפש את החברה ולפעמים הוא בורח ממנה. אהבתו הגדולה מכילה בקרבה אהבת ה' ואהבת כל חבריו—אך הוא שונא את הרומיים. ישו של קבק ענו עד מאד, אבל גם נמצא בסבוע נובה—לב כמו כלפי הפרושים. ישו של קבק אנושי הוא. מה שמעלה אותו על שאר חבריו היא העבדה שאיכויות המתנגדות האלה מצטרפות בו להרמוניה שלמה. אישיותו, תורתו ושלוחתו אחת הן.

מובן מאליו שישו כזה לא יכול להיות בעל גסים. לכן קבק מראה אותו מלא כעס כל פעם שאחד מתלמידיו מאמין שעשה נפלאות. כל „גם“ מוסבר במוסגים שכלניים. אין סתר, למשל, בריפוייו של ישו. מידעתו את הטבע הוא יודע את הכוח המרפא של עשבים ידועים, אף יודע את נפש האדם. הוא מזדהה עם חייו ועם צרותיו. מרפא אותם באמצעי חוקר נפש מודרני, מסיר מהם פחד וחטא, ונוטע בתוכם תקווה ואמונה. באמת אהבתו היא שעושה אותו רופא מצויין: אהבת הטבע, אהבת חבריו ואהבת האלוהים.

ישו זה הוא כמין יהודי "בעל רפורם". התנחנותו ותורתו

הן בהתאם לתנועות הדתיות האלה בהיסטוריה שלנו אשר ביקשו להשיב לקדמותם את התוכן הרוחני של יהדות ונס כן את הנמישות בפירוש החלכה. בניגוד לסופרים אחרים קבק אינו מחפז על החת-קוממות שבין ישו ובין הפרושים, ואף אינו מצטרף בעד הפרושים. בעיני ישו שלו הם הם אשר מכזיבים את רוח היהדות בצברם חומרא על גב חומרא ובהרבותם ייסורי העם. מבחינה זו ישו דומה לחסידי המאה הי"ח בהיאבקותם נגד הרבנים אמיצי הכוח.

מעניין הוא שקבק לא עשה את ישו שלו אחד האיסיים.

מגוריו הקצרים במדבר מלמדים אותנו שאינו ראוי לבודדות. אין לו רשות להתרכז על גאולתו הוא. לאחר שנאל את ניצוץ האלוהות שבתוכו עליו לצאת אל אחיו וללמד לכולם את בשורת האהבה והגאולה.

ד. נפשות פועלות אחרות

במסגרת המאמר הזה אין אנחנו יכולים לתאר בפרטים איך קבק נותן אופי מיוחד לכל נפש ונפש בסיפורו. רק זה: יש לקבק כשרון מופלא לעשות את כל איש ואשה שונים לגמרי מאחיו ומאחותיה. למשל קשה מאד לתאר את תלמידי ישו באופן שכל אחד מהם ניכר לקורא מראש. ואותו דבר בנוגע אל הילדים אשר חופסים מקום ברומן. קבק נתן לכל אחד מהם פרצוף משלו: איכויות מיוחדות, תכונות-חזן ותכונות-פנים--ונפש אינה יוצאת מתכונתה. שמעון הקנאי אינו

מדבר ועושה כמו פיליפוס מדבר ועושה, וכן כולם, אפילו הילדים.

הגבורים העיקריים: יהודה, מרים, ניקודם, תומא, חגינה

וחגינה מתוארים באופן פלאי. כשרוננו חשוב ביותר של קבק הוא

תיאור ילדים ונשים. טביהא, אחות יהודה, "גבורה" שפולה מדמיונו

של המחבר, אולי הנפש המצויינת באופן הכי מפואר בכל הרומן.

אך גם נשים שאינן כל כך חשובות לסיפור, שפירה, אם יהודה ואשת

צבדי ובתו הן מצויירות יפה מאד.

ברם ישנן גם בשטח תיאור נפשות איזו נקודות של בקורת.

לא היה צריך לקרוא שמות מורה ישו ודודו חגינה וחגינה. שניהם

אנשים אשר משפיעים על ישו השפעה רבה בנעוריו, והקורא יטעה

בין האחד ובין השני בהתחלת הסיפור.

חבורה אחת של נפשות אינה מתוארת די צורכה והיא פלוגת

בני משפחה של ישו. ייתכן שקבק אינו מראה אותם ברורים בכוונה.

אך דבר מפריע הוא שאנו יודעים רק מעט על יוסף, פחות על מרים

וכמעט לא כלום על אחיו ואחותיו.

אך גם תיאור נפשות יותר מדי יכול להפריע. במה דברים

אמורים?—ביהודה ובמרים המגדלית. קבק רצה להראות איך השנאה

המרה של האחד והאהבה החושנית של האחרת נהפכות לאט לאט לאהבה

זכה וקדושה. נדמה שקבק דאג שחקורא לא יבין את המחשבה

הכמוסה והחשובה הזאת במלוא טובנה, על כן הוא חוזר עליה

ומדגיש אותה יותר מדי.

נזכיר עוד דבר אחד ביחס לנפשות הפעולות של

במשעול הצר: לפעמים הן נראות כטיפוסים שידועים בספרות.

זוכרים לנו את האנשים מסיפורי החסידים, ויותר מזה, את רומני
דוסטויבסקי. כמה צודקים שוים בין ישו ובין האב ז'וסימח, בין
מרים ממנדל ובין גרושנקא, בין יהודה איש קריות ובין איוון
קרמזוב. יחס היותר קרוב מתקיים בין הנבחרים העיקריים של
במשעול הצר ובין הנפשות הפועלות מהרומן ההיסטורי האחר לקבק,
שלמה מולכו. יהודה דומה ליקותיאל, ניקודם לדי פס וישו למולכו
עצמו. נשוב אל ההשוואה הזאת עוד לקמן.

ה. הערות לסיגנון

בשביל הרומן הזה קבק יצר שפה בפני עצמה. בעיקר היא
שפת המשנה אשר החיה אותה ועשאה אמצעי די פשוט ודי עמוק לספר
בו את החומר הקשה. בבמשעול הצר אנו מוצאים הרבה מלים שכוונות
שבחן הכנים חיים חדשים; אנו מוצאים גם כן ניבים וצירופי-לשון
שחלקיהם לקוחים מן המשנה. בעט קבק שפת התנאים היבשה העלחה
נצה. הנחיל בה צילצול פייזטי, ולעתים קרובות איכות ניגונית.
אף שמר את אופיה המעשי. שמושו בשפת המשנה הוא אחד האמצעים
החשובים להנעת באווירה המציאותית והאמיתית שבה מובחן תיאור
איש ישו של קבק מהאזרם של סומרים אחרים.

קל לראות שנכתב הרומן ע"י סופר אשר בקיא ומומחה בכלי-

העבודה הסכניים של רומניסטן חדיש.

נקודת-המבט¹ מאוחדת היא. המחבר עצמו אינו נכנס

¹בלשון סופרי אנגלית: point of view.

לתוך הסיפור. הקורא רואה את כל הנעשה בעיני הגבור—ישו.
רק לפנות סוף הספר, אחרי שישו הודיע את הכרעתו למות מות-
צלב, נקודת-המבט נחלפת אל אנשי סנהדרין בירושלים. חילוף
זה אמנותי מאד. מצב הרוח הקשה של הפרקים האחרונים נפסק
על ידי, אך רושם הטרנידיה האישית של ישו עוד נמשך בלב
הקורא. ובשומעו את הוויכוחים, את הטענות המתונות של האנשים
בבית הכוהן הגדול, הוא מרגיש שהוא יודע את האמת יותר טוב מהנציגים
החכמים והאצילים האלה. ככה, באמצעי חילוף נקודת-המבט, קבק
השיג השתתפות רגשית עמוקה מצד קוראו.

מכיוון שקבק התחיל את סיפורו בזמן שישו כבר מבוגר
היה עליו להשתמש בטכניקה שקוראים „סקור לאחור” בלשון הסופרים,
כדי לספק ידיעות על ילדותו של ישו ועל נעוריו. שימוש
בטכניקה זו אינו תמיד ללא פגם. מקרים ומעשים מילדות ישו
ניהנים קטעים קטעים בכל פעם שהקורא צריך לדעת דבר מה מיוחד
מחיו. באופן זה הסקורה לאחור מפסיק את זרם הסיפור, והקורא
מרגיש ששימוש כזה מלאכותי הוא. שיטת הסקור לאחור יותר טבעית
בתוך דו-שיח. ועל ידי דו-שיח אנו לומדים על העבר של נפשות
פועלות כמו ניקודם ושמעון הקנאי. עוד יש לקבק שיטת אחרת
בשימוש בסקור לאחור, והיא הסיפור עצמו, מסוג האוטו-ביאוגרפיה,
אשר מספרות נפשות הרומן על עצמן. קבק בחר בטכניקה הזאת
בספרו את תולדות חייהם של נשים ואנשים אשר נקhalו במחנה
יוחנן הטובל.

דו-שיח במשעול הצר תמיד טבעי וזריו. מי יתן והיה

משחמש בדו-שיח עוד יותר בספר. יש סעיפים ועמודים אשר נתונים להתבוננות ולהירהורים ארוכים. הם חשובים, אבל אף מטרידים על הקורא. צורת הדו-שיח היתה מגדילה את ההתענינות גם באלה.

בדרך כלל קבק מעדיף להכניע את כשרונו הטבעי לעלילה ותנועה, וברומן זה מכל שכן. כי התוכן המעשי ידוע, וחכול תלוי בפתרונו של הסופר. כך התנועה איטית, ולפעמים תכופות היא נעצרת לגמרי. אף הוא רצה להכניס מתיחות לתוך הרומן, אבל היא איננה מתאימה לענין, ושימושה בלתי-אמנותי הוא. דוגמאות למתיחות המלאכותית ההיא הן פרוץ המרד נגד רומי, ההמתנה הנמשכת לפני פגישת ישו ויוחנן ובריתת ישו לפיניקיה. שני דברים בשטח הסיגנון עולים על השאר ברומן הזה: הסמליות והסיכסוך. בין הסמלים המבוכיים של קבק נמצאות הופעות של טבע, למשל, מזג-האוויר. הסמל החזק ביותר הוא גוף הגליל אשר מראה כבִּרְאִי מצב רוחם וגם גורלם של הגבורים. קבק ידע כמה חשוב דבר הסיכסוך לרומן המודרני. לכל נפש ונפש בין העשרות שנמצאות בסיפור יש סיכסוך של עצמה. ועל ידי היכולת הגדולה של המחבר כולם מוצאים פיתוחות אשר משביעים רצון מבחינה אנושית וגם אמנותית.

כוח המחבר הכי נפלא הוא בתיאור, ובתיאור הגוף הגלילי בראש. תיאור זה יוצא מן הכלל והוא יפה עד מאד. לעתים חושבים ש"הגליל" היא נפש פועלת המשתתפת בטרנידיה של ישו. לכל הפחות הקורא מוצא תמיד קווים מקבילים בין ישו ובין גוף הגליל.

יש לו רושם חזק שנוף זה תופס מקום חשוב בין הכוחות וההשפעות אשר נחננו צורה לאיש ישו.

הערכה

א. הספר בתור רומן חדיש

במשעול הצר איננו ספר רומנס, איננו סיפור לימודי ואיננו רומן טבעיותי. אפשר למצוא יסודות מכלתכיוונים האלה ברומן מודרני, אבל אינם מושלים בו. גם ברומנו של קבק נפגשים במקומות של רומנס, של דידקטיקה ושל נטורליסמוס, אבל נטייות כאלה אינם קוצבים את תכונת הספר. יותר ניכרות הן נטייות המחבר למציאותיות, לרשמיות ולסמליות. קבק למד הרבה מנדולי סופרי אירופה. כבר הזכרנו את דוסטויבסקי, וצריך להוסיף את שמות של טולסטוי ושל הסופרים הצרפתיים מאסכולה הריאליזטית מפלובר והלאה. גם את התערובת של מציאותיות, רשמיות וסמליות עדינה שמוצאים אצל סופרים גרמניים כמו סטיפן צווייג ויעקב וסרמן אפשר להכיר במשעול הצר. ויש בו מקומות של הומור דק וחודר אשר מזכיר את טומס מן.

אם נשווים את מפעל קבק עם ספרים על ישו מאת מספרים כמו אש ופלג, אלה נדמים כמאופנה הישנה. שניהם משתמשים באמצעים שמחוזן לדרך הטבע. האחד ממציא את "אי-זמניות של היסטוריה" וגם פונה לעזרת גילגול נפש, האחר אווז באמצעי של אנדת היהודי התועה. תחבולות כאלה הן קצתן סמליות ורובן

רומנטיות, וסוף כל סוף הן מצימות להימלט מהאחריות הכבדה לערוך על השולחן לפני הקורא המודרני את הנושא הקשה הזה. ישו של קבק תמיד שכלני, אין מחיצת סתר בינו ובין הקורא. כבר דיברנו על סיגנון הספר ועל האמצעים הטכניים שביד המחבר. קבק מטפל במבנה, בתאור הנפשות, בנקודת-מבט וב"ניצנוץ אחורה" כמו כל הסופרים המודרניים. אבל יש עוד איכויות יותר חשובות שמעלות את במשעול הצר לגובה של רומן חדיש. קבק אינו מדגיש עובדות. הוא מוציא את מובנן, את חשיבותן, את מצב-רוח של מעשה ואת רושמו כולו. אבל אינו עושה זאת ע"י נאום והרצאה אל הקורא. העובדות הן כל כך מציאותיות שהן מדברות לעצמן, והן כל כך סמליות שהן מוסרות לקורא יותר ממה שכתוב בדפים. זוהי אמנות של ריאליזם מודרנית, כמו שמוצאים אותה אצל המינגוויי ופולקנר. אין המחבר מואיל בחסדו לדבר אל הקורא, באמת, איננו מדבר אליו כלל וכלל—המחבר נמצא תמיד מחוץ לסיפור.

ברומן מודרני הקורא מוכרח לחשוב ולהרגיש לעצמו; המחבר אינו מאכיל אותו בכף או באפרכסת. בבחינה זאת קבק הסתלק מדוסטויבסקי ומפלובר. איננו מנתח את נפשותיו באמצעי הפסיכו-אנליזה—הוא מתאר אותן באופן שבה שהקורא יבוא לידי מסקנותיו הפסיכו-ולוגיות הוא.

ובסוף, אבן בוחן של רומן מודרני הוא שהפעולה שבסיפור מתפתחת מצד הנפשות, לא להיפך, ואין ספק שככה הוא במשעול הצר. כביכול כל התפתחות ומאורע שברומן צומח מדרך המחשבה וההרגשה

של אחת הנפשות או מפעולת הדדית של אחדות מהן.

ונוסף על כל „הכללים“ האלה רומן מודרני טוב צריך

גם כן להיות מעניין ומשעשע את קוראיו, והוא הדין במשעול הצר מדף הראשון עד האחרון.

יש רומנים עבריים שנכתבו בשלושים השנים האחרונות,

שמקפדים לקרוא אותם מודרניים. לא כל נסופרים עבריים השתחררו

מהמסורות ומהמעצורים אשר מבדילים „כתיבה יהודית“ מכתיבה אחרת,

אך הרומן במשעול הצר לא. א. קבק חרמה הוא לספרות העולמית.

ב. הספר בתור רומן היסטורי

האין שפע ברומנים היסטוריים בספרות העברית? מי גוי

בארץ ושניהם—גם ההיסטוריה וגם הספרות—הן יקרות לו כל כך כמו

לעם היהודי? אמנם עובדה מפתעת היא שבזמן כותבו את במשעול הצר

התקיים בספרות העברית החדשה רק רומן היסטורי אחד שאליו קבק יכול

היה להביט כדוגמא, וזה היה רומנו הוא, שלמה מולכו, שאותו כתב

עשר שנים לפני זה.

באיזו צורה התאחדו ההיסטוריה והספרות בכתבים העבריים?

ראשונה במסות ומאמרים מדעיים בתקופת „חכמת ישראל“, ואחר כך בשירה.

משוררים כמו אד"ם הכהן, מיכ"ל ויל"ג שרו על נושאים מתולדות

ישראל, ואחר כך טשרניחובסקי ואחרים המשיכו בזה. אך הספרות

העברית טרם יצלה רומן היסטורי לפני ביאת קבק. ומפוא—הלא

אהבה ציון ואשמת שומרון רומנים הם ובמותיהם היסטוריות?

אלה הם רומנסים לאומיים כמו שכתבו אותם גוסטב פרייטס וולטר
סקוט בשביל עמיהם הם.

הכותב רומן היסטורי מודרני אינו מלביש את העבר צורה
רומנטית או אידיאלית. אנו תובעים שני דברים מחרומן ההיסטורי
המודרני: א) הרקע צריך להיות היסטורי בלי שום ספק, ב) הנפשות
הפועלות צריכות להתנהג במסגרת פסיכולוגיה מודרנית. חרומן
ההיסטורי המודרני אינו מעביר את הקורא אל עתים קדומות, הוא
מחייב את העבר באמצע סביבות ומוסגים מודרניים. ומדוע זה?
מפני שהרקע משתנה, המבנה ההיסטורי נהפך, אבל בן-אדם עם צרכיו
עם משאות נפשו, עם תקוותיו ועם פחדיו הוא כמעט אותו שחקן
על הבמות המתחדשות של היסטוריה.

שתי הדרישות שלנו נמלאות במשעול הצר. ההיסטוריות
ברומן היא מדויקת. קבק הרבה מחקרו על תקופת ישו.¹ בזמן
ששלמה מולכו יצא לאור מספר מבקרים התנפלו על המחבר בפריקתו עול
ההיסטוריה בכמה מקומות ברומן ההוא.² אך בנוגע לבמשעול הצר אפילו
עם אחד לא נע להאשימו בחוסר-דיוק היסטורי, בשיבוש או סתירה.
בוודאי לא היה קל שלא להיכשל באנכרוניסמוס כי—וזה
יענה לתנאי השני—כל הנפשות שברומן הן בני אדם מודרניים

¹ במכתבים שהוא כתב לניסו, רב צעיר, מספר על מחקרו "לא
מכלי שני, כי אם דווקא מכלי ראשון." ר' רב צעיר, "צורר מכתב"
משפחה של חמנוח קבק ז"ל, בצרון, כר' י"ב, (תש"ח), עמ' שכ"ג.
² ר' למשל מאמרו של ב. מינץ, "בשגגה", כתובים, שנה ב',
גל' מ"ב, (תרפ"ח).

במהותם. בטח, הם בני הגליל של המאה הראשונה; הם חושבים ועושים לפי חבציות שיצאו מחשביר חלאומי ויהודי של הזמן ההוא, ואף על פי כן הם אנשים ונשים שאנו יכולים לדמות אותם מרגישים, חושבים ועושים בזמננו אנו. רק יצירה אמנותית של רומניסטן היסטורי יכולה ליצור רושם כזה.

בתור רומן היסטורי יכולים לחשוות את במשעול חצר עם רומנים שנכתבו ע"י מקס ברוד, סטימן צווייג וליזן פויכטונגר.

ג. רומן על ישו שהוא ספר יהודי

כבר ראינו בהג"ל שאחת מנחותיו של קבק בכתיבתו ספר זה חיתה לתבוע בחזרה את ישו הנוצרי בעד עמו. כשקוראים את רומנו של אש ברוד הוא שהמחבר מתאמץ לפשר בין המבט הנוצרי והיהודי אל ישו. נוסף על זה אש מחניף לנוצרות, ולפעמים חכופות הוא סומך על הפירוש הנוצרי של חיי ישו ותורתו.¹ ברוד, פלג ולודויג הסתלקו מחוסר-טעם כזה, אך אף אחד מהם אינו מגיד באופן שאיננו משתמע לשני פנים שישו היה יהודי בן יהודים ושלא רצה להיות בן אדם שונה. רק קבק עושה כן. ועוד: כשסופרים אחרים מתארים את יהודה איש קריות, את מרים המגדלית, את שמעון-פטרוס ואת חוריו של ישו—אינם יכולים להשתחרר מתמונות ודמיונות שנמסרו ע"י הכנסיה במשך מאות רבות. אבל בהבנתו של קבק כולם יהודים הם ובעיותיהם הם יהודיות בפרט ובכלל.

¹ ר' למשל: H. Lieberman, The Christianity of Sholem Asch, (New York: Philosophical Library, 1953).

במשעול חצר הוא ספר יהודי מפני שנבזרו ושאר נפשותיו
 הם יהודים; הוא ספר יהודי מפני כוח הדגשתו לאומיות, דתיות, מוסר,
 ייסורים וקרוב; על יסוד נושאו של התלבטות נצחית ושל אמונה
 שלמה בנאולה. באיה לכשרון האמנותי של המחבר היא שספר שכולו
 יהודי בהשקפתו ובתוכנו אינו כולל מקומות נעלבים לנוצרים.
 קבק ידע היטב על קיום סכנות מסוג זה בבזרו את הנושא הפולמוסי
 של ישו לספרו, וככה הוא כתב במכתבו אחד:¹
 זה יהיה ספר יהודי בתכלית, אף על פי שאין בולא מן הקיטור
 על הנוצרות ולא מן האפולוגיה על היהדות.

חתימה

הסופר וספרו

קבק היה באמצע שנותיו החמישים כאשר כתב את הספר הזה.
 החבדל בין במשעול חצר ובין רומניו הראשונים: לבדה, דניאל
שפרנוב ואחבה, כל כך גדול בסיגנון, מבנה ותוכן, שנדמה כאילו
 אלה נכתבו ע"י איש אחר. חבדל זה אינו תולה רק בגידול
 והתפתחות האמצעים הטכניים. הספרים הראשונים מכילים הרבה
 "תוכנית" (פרוגרמה), להם היתה מגמה (טנדנציה), בשורה אל הקורא.
 ערכם האמנותי נגרע בזה. מלבד זאת ה"בשורה"—לאומיות—באמת
 לא היתה השליחות הכי חשובה של קבק. רק יותר מאוחר, כשהתחיל

¹ממכתב בלתי מסורסם שמצאנו בין הניירות של חמנו
 רב צעיר במשרד ביצרון בניו יורק. תאריך המכתב הוא ד' תמוז,
 תרצ"ו.

לקשר את מחשבתו של תשובה אל דת ישראל עם מחשבתו של שיבת ציון
 רומניו: ניצחון, בין ים ובין מדבר, עלו בערך ספרותי. נדמה
 שהיה עליו להסיר הרבה קליפות, לאסוף הרבה ניצוצות לפני שיכול
 להוציא את המשובח שבו. איכויותיו המעולות הופיעו בשלמה מולכו,
 וחס נמשכו במשעול הצר.

נודע שקבץ פנה לאדיקות בתוך שנותיו החמישים. כמובן,
 התהליך הזה התבונן בו במשך זמן רב. הוא התחיל עד שלא כתב את שלמה
 מולכו, ובזמן שהתחיל לכתוב את במשעול הצר היה כבר דתי וחרד.
 ויש אומרים—וקבץ עצמו ביניהם—שכתב את חרומן הזה כדי להכריז
 את אמונתו החדשה-הישנה. כך הוא הגיד באחד הכתבים המעטים שבהם
 הוא מספר על עצמו.¹

לפני שנים אחדות הייתי חולה קשה, חדשים שכבתי על ערש
 דוי. . . והנה ערב אחד, ואני שוכב יחיד בחדרי. . .
 הירחתי בי בעצמי, זכרתי את ימי חיי, את נעורי הסוערים
 ואת נדודי חיי המרובים, וחשבתי: חלא בעצם סערת נעורי
 ובעצם טילטולי הרוחניים והגופניים לא היתה שעה שלא הייתי
 גלמוד בין חברים וידידים. . . ועכשיו שוכב אני על ערש דוי
 ושוב לבדי; לבדי אצא מכאן כמו שלבדי באתי, ואימה גדולה
 נפלה עלי. . . ומתאום משהו או משהו רחש לי באוזן. . .
 והוא? ואבינו שבשמים? ממנו באת, עמו עברת את שביל חייך
 ואילו אתה חוזר. . . מתאום נודע לי שלא הייתי בודד אף
 שעה אחת. . . ואז גם נדרתי נדר: אם יקימני אלוהי מחליי
 אכתוב ספר אשר בו אספר לאדם אומלל כמוני שאין הוא יתום
 עוזב בעולמו של הקדוש ברוך הוא, ושחוא אינו אבק פורה,
 מי שנושא בקרבו את האיקונין של השכינה, אינו אבק פורה. . .

¹ באמת זו היתה הרצאה שחרצה במועדון בוגרי הנימנסיה העברית,
 ונדפס במוסף ל"דבר", כ"ד, כ"ב טבת, תרצ"ט. הכותרת היא "למה
 כתבתי את ספרי במשעול הצר".